

образок / С. Смаль-Стоцкий. – Чернівці: 3 друкарні товариства Руська Рада, 1897. – 293 с.; 27. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія австрійської імперії та Австро-Угорщини / А. Тейлор. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 267 с.; 28. Чучко М. К., Грябан В. В. Історія митної справи на Буковині (XIII – початок XXI ст.) / М. К. Чучко, В. В. Грябан. – Чернівці: Золоті литаври, 2009. – 272 с.; 29. Чучко М. Регіональні особливості етнотомографічної та конфесійної ситуації на Буковині в середині XIV – на початку XXI ст. / М. Чучко // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Прут, 2004. – Т. 1. – С. 124-139; 30. Bendella T. Die Bukowina im Konigreiche Galizien / T. Bendella. – Wien: H.F. Muller's Kunsthandlung, 1845. – 38 s.; 31. Bevolkerung der Bukowina – Населення Буковини / Переклад з нім. Ф. С. Андрійця, А. Т. Квасецького. – Чернівці: Зелена Буковина, 2000. – 160 с.; 32. Bidermann H. J. Die Bukowina unter Osterreichischer Verwaltung 1775-1875 / H. J. Bidermann. – Lemberg: Druck von Kornel Piller, 1876. – 85 s.; 33. INSSE. Populatia la recensamintele din anii 1948, 1956, 1966, 1977, 1992 si 2002: judete si medii; 34. Kaendl R. F., Manastyrski A. Die Rutenen in der Bukowina / R. F. Kaendl, A. Manastyrski. – Czernowitz: Buchdruckerei H. Czopp, 1889. – I. Theil. – 87 s.; 35. Lista judetelor României după populatie [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ro.wikipedia.org/wiki/Lista_jude%C8%9Belor_Rom%C3%A2niei_dup%C4%83_popula%C8%9Bie; 36. Manastyrski A. Die Ruthenen / A. Manastyrski // Herzogthum Bukowina in Wort und Bild. – Wien: Verlag von Eduard Beiyer, o/J. – S. 228-271; 37. Nistor I. Der Nationale Kampf in der Bukowina / I. Nistor. – Bucuresti: Institut de Arte Grafice «Carol Gobl», 1919. – 227 s.; 38. Polek J. Josep's II. Reisen nach Galizien und der Bukowina und Ihre Bedeutung fur letztere Prowinz / J. Polek // Jahrbuch

УДК: 94:338.43.01(477. 82),,19/193”

des Bukowinaer Landes-Museums. Sechster Jahrgang. – Czernowitz, 1898. – S. 25-140; 39. Recensamant Romania 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.clubafaceri.ro/info_articole/217_indici_statistici/1294/Recensamant+Romania+2002.html; 40. Sbiera I., Marian S. Fl. Die Rumanen / I. Sbiera, S. Fl. Marian // Herzogtum Bukowina in Wort und Bild. – Wien: Verlag von Eduard Beiyer, б/р. – S. 191-228; 41. Simiginowicz-Staufe L. A. Die Volkergruppen der Bukowina. Ethnographisch-culturhistorische Skizzen / L. A. Simiginowicz-Staufe. – Czernowitz: Buchdruckerei H. Czopp, 1884. – 203 s.; 42. Ucrainenii din România [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ro.wikipedia.org/wiki/Ucrainenii_din_Rom%C3%A2nia.

Mykhailo Chuchko

Ethnic and Demographic Situation in Bukovyna in the First Half of the 20th – Early 21st Centuries

The article deals with the problems of statistical and demographic characteristics of Bukovynian population in the first half of the 20th – early 21st centuries. The author analyzes and summarizes available statistics (census data of the period of joining the historical Bukovyna the Romanian kingdom, a postwar time and a period of democracy). On the basis of the census data a share of Ukrainian and Romanian citizens in this region was determined. The author also explains ethnodemographical peculiarities and as well as the question of interrelation of migratory people with local Ukrainian ethnic element. Some results of studies on the Ukrainian minority in Suceava region of contemporary Romania.

Key words: Bukovina, ethnic and demographic situation, statistics-demographic characteristics, Ukrainian people, Romanians, Suceava region.

© Ярослав Шабала
(м. Луцьк)

ВОЛИНСЬКЕ СЕЛО в першій третині ХХ ст.: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД АГРАРНИХ РЕФОРМ

У статті висвітлено перебіг століпінської аграрної реформи та реформи польського уряду у 1921-1939 рр. на Волині. Розкриваючи суть і зміст цих реформ, автор аналізує їх соціально-економічні наслідки, що дає можливість визначити їх ефективність, порушує питання можливості використання їх історичного досвіду в сучасних умовах.

Ключові слова: століпінська реформа, відруб, хутір, парцеляція, комасація, кооперація, капіталістичні відносини, ринок.

Аграрна історія України є однією із складових історії нашого народу. Її вивчення має не лише важливе науково-пізнавальне, а й практичне значення. Сьогодні, на двадцятому році незалежності, в Україні й досі не вирішено багато проблем соціально-економічного характеру. Особливо гостро стоїть питання реформування аграрного сектора і створення ефективної інфраструктури агропромислового ком-

плексу. Щоб швидше віднайти відповіді на виклики сучасності, ми повинні частіше звертатися до нашого історичного досвіду. В цьому контексті особливої уваги заслуговує аграрна історія Волині першої третини ХХ ст., адже волинське село за відносно короткий історичний період пережило кілька хвиль реформ і з кожної із них можна почерпнути певні уроки. Розкрити суть і зміст цих реформ, показати їх перебіг, проаналізувати найважливіші соціально-економічні наслідки – основна мета даної публікації.

Першою реформою ХХ ст., яка викликала суттєві зміни у волинському селі, була так звана століпінська аграрна реформа. Її започаткував іменний царський указ від 9 листопада 1906 року. «Про доповнення деяких постанов діючого закону щодо селянського землеволодіння і землекористування». Згодом було видано ще ряд документів, які визначили наступні напрями реформування:

- удосконалення системи землеволодіння. Ключовою тут була ідея про вихід селян із общини і закріплення у приватну власність належної їм землі. Приватна власність оголошувалася основою аграрного устрою;

- реорганізація землекористування. Селяни отримували можливість звести розпоршені наділи в одну ділянку – відруб і створити на ньому індивідуальне господарство – хутір, перенісши сюди житлові та господарчі споруди. Це дозволяло усунути такі вади землеустрою як черезсмужжя та вузькосмужжя, які не давали можливості вести раціонально господарство;

- створення умов для активізації земельного ринку та задоволення потреб селян у землі. З цією метою указом від 27 серпня 1906 р. передбачалося виділення для продажу селянам вільних казенних земель в межах європейської частини Росії, активізувалася робота Селянського земельного банку, який покращив умови кредитування, збільшив кошти для здійснення купівлі-продажу землі;

- переселення частини селян в окремі губернії європейської та в азійську частину Російської імперії. У такий спосіб уряд намагався розв'язати проблему аграрного перенаселення європейської частини імперії і пов'язані із ним земельний голод та земельний дефіцит, піднести загальну продуктивність сільськогосподарського виробництва;

- підвищення загальної культури та ефективності землеробства шляхом надання селянам агрономічної, технічної допомоги, створення зразково-показових господарств тощо.

Щодо Волині, то оскільки тут ще до початку реформи домінувало подвірне землеволодіння, основною її складовою була реорганізація існуючої системи землекористування, що полягало у зведенні черезсмужжя ділянок в один наділ і утворення відрубних та хутірських господарств. Передбачалося також ліквідація сервітутів – права на спільне користування селянами та поміщиками лісами, пасовищами, сіножатями тощо, адже на Волині сервітутним правом користувалися більше половини селянських дворів.

На початковому етапі реформа просувалася повільно, проте згодом селяни побачили реальну користь від удосконалення землекористування, особливо від ліквідації черезсмужжя і восени 1907 р. від них починають надходити відповідні заяви до повітових землевпорядних комісій. Загалом за час реформи з клопотанням про землевпорядкування у Волинській губернії звернулися власники 185853 селянських дворів.

Щодо виходу селян на хутори і відруби, то слід зауважити наступне: більш інтенсивно відбувався процес виділення селян на відруби, а створення хутірських господарств відбувалося повільними темпами. Основним поясненням цьому є те, що створення хутора вимагало більших матеріальних та фінансових витрат, залежало від наявності у господаря робочої худоби та реманенту, стану дорожніх

комунікацій, від водопостачання тощо. В цілому до 1914 р. у Волинській губернії у хутори та відруби виділились 36910 господарств [2, с. 34], що становило трохи більше 11% від загальної кількості господарств.

Врегулюванню земельного питання була також підпорядкована і переселенська політика столипінського уряду. У 1906-1913 рр. з Волинської губернії до Сибіру виїхало 7576 сімей (44988 осіб) [2, с. 32 - 33]. 72,4% переселенців із Волині становили господарства, які мали до 3 дес. землі [9, 77]. Проте не всім вдалося подолати фінансові та матеріальні труднощі і налагодити власне господарство на новому місці. Наприклад у 1908 р. на Волинь повернулося 133 переселенські родини (657 осіб) [4, с. 2]. Починаючи із 1911 р., потік переселенців зменшується.

Щодо соціально-економічних наслідків реформи, то варто насамперед розглянути основні показники економічного розвитку волинського села, зокрема продуктивність сільськогосподарського виробництва, ефективність господарювання, роль і місце аграрного сектора в економіці краю та його вплив на соціально-економічну інфраструктуру.

Як і до реформи, у 1906-1914 рр. головними галузями сільського господарства Волинської губернії залишалися землеробство і тваринництво. У землеробстві утверджувалася домінуюча роль зерновиробництва, динамічно розвивалося цукрове буряківництво, важливе місце посідали вирощування технічних та кормових культур, картоплярство та овочівництво. Товаризація зернового виробництва стимулювала збільшення посівних площ, піднесення культури землеробства, що у свою чергу спричинило ріст урожайності, збільшення валового збору зернових. Так якщо у 1906 р. площа під зерновими становила 1703741 дес., то у 1913 р. – 1724669 дес., тобто зросла на 20928 дес., або на 1,2%. [3, с. 4; 6, с.12]. Середній приріст валового збору основних зернових культур за цей період склав 19,8 % при збільшенні посівних площ лише на 1,2%. Це свідчить, що зерновиробництво поступово переходило з екстенсивного шляху розвитку на інтенсивний [3, с.7; 6, с.15].

Важливе місце у рільництві на Волині у цей час посідало вирощування цукрових буряків. Із 1906 р. до 1913 р. площі під посівами цієї культури зросли з 28824 дес. до 31615 дес., або на 9,7%. Відповідно валовий збір цукрових буряків за цей період збільшився із 29198319 до 31870300 пудів, або на 9,2% [3, с. 7; 6, с. 15]. Серед технічних культур у 1906-1914 рр. збільшується виробництво хмелю та тютюну, позитивна динаміка спостерігається у вирощуванні кормових та овочевих культур.

Значною мірою збільшенню валового сільськогосподарського продукту сприяла фінансова, матеріально-технічна, агрономічна підтримка сільських товаровиробників. Наприклад у Волинській губернії в 1909 р. на агрономічні заходи було асигновано понад 20 тис крб., в 1911 р. було створено біля 100 пунктів продажу насіння за здешевленими цінами, закладено 116 прокатних станцій, 112 показових ділянок [5,

с. 36]. Значною мірою ця допомога спрямовувалася господарям, які вийшли на відруби та хутори.

Щодо розвитку тваринницької галузі на Волині, то поголів'я великої рогатої худоби (ВРХ) виросло на 14,4%. Поголів'я свиней та коней утримувалося з незначними відхиленнями на однаковому рівні, хоча у 1913 р. порівняно із 1912 р. цей показник зріс на 2,4% і на 4,7% відповідно [7, с. 82; 6, с. 35]. Трохи зменшилося поголів'я овець та кіз, що можна пояснити тим, що їх розведення не було прибутковим, воно носило переважно натуральний характер. Вирощування ВРХ та свиней навпаки починає набувати товарного характеру, особливо у центральних та південних повітах губернії, де поступово створюються умови для розвитку молочного та м'ясо-молочного напрямів тваринництва.

Таким чином, реалізація столипінського аграрного курсу на Волині започаткувала ряд позитивних змін у сільському господарстві, що у свою чергу стимулювало розвиток економічної інфраструктури в цілому. Новий імпульс для розвитку отримали промисловість, торгівля, транспорт, зв'язок. Так, якщо у 1906 р. в губернії діяло 1649 підприємств, на яких працювало 19377 чол., то у 1913 р. їх кількість досягла 1962, а число працюючих збільшилося до 29451 чол. Кількість населених пунктів, де проводились ярмарки за цей період зросла від 152 до 175 [3, с. 18, 20; 6, с. 6]. Активізувався кооперативний рух. Станом на 15.10.1913 р. у Волинській губернії діяло 352 кредитні та ощадно-позичкові кооперативи, що на 52 більше, ніж у 1912 р., 15 маслоробних артілей, 236 споживчих товариств [2, с. 77, 78].

У соціальному плані реформа прискорила процес диференціації волинського селянства, посилила соціальну мобільність населення в цілому. Щодо диференціації селянства, то це був цілком природний процес, який відбувався за посередництва земельного ринку.

Оцінюючи результати столипінської аграрної реформи у Волинській губернії, варто врахувати, що реформа тривала лише 7 - 8 років і була перервана Першою світовою війною. Тому предметом оцінювання мають бути не стільки кількісні показники, як ідеї, закладені у реформу та певні тенденції, започатковані нею. Серед головних із них варто відзначити наступні:

- утвердження приватної власності на землю;
- раціоналізація землекористування, що об'єктивно сприяло піднесенню сільськогосподарського виробництва;
- формування нового хутірського укладу, основу якого становила заможна хліборобська верства, що згодом могла стати ядром аграрної системи краю.

Все це свідчить, що реформа в цілому створювала умови для розвитку сільського господарства на ринкових засадах. Потенційно вона могла підняти ефективність сільськогосподарського виробництва, вирішити ряд важливих соціально-економічних проблем в аграрному секторі.

Наступна хвиля реформ охопила волинське село у 20 - 30-х рр. ХХ ст., коли частина західноукраїнських

земель у тому числі й Волинь перебували в складі Польщі. На 1921 р. площа земель, що обіймало Волинське воеводство, становила 30288 кв. км., населення 1437907 чоловік [1, ф. 46, оп. 6, спр. 576, арк. 4]. Основою економіки краю було сільське господарство, в якому була зайнята переважна більшість населення (1164939 чол., або 81% від загальної кількості) [1, ф. 46, оп. 1, спр. 639, арк. 27]. Під сільське господарство використовувалось 2474141 га ґрунтів та угідь, на яких утворилось 227636 господарств. [13, с. 109-128].

Для аграрного сектора Волинського воеводства були характерні нерівномірний розподіл землі, нерациональне землекористування, низька культура господарювання, слабо розвинена економічна інфраструктура, відсутність комунікацій. Нерівномірний розподіл землі був зумовлений наявністю великого поміщицького землеволодіння. Так станом на 1921 р. на Волині 1620 господарств площею понад 50 га зосередили 44,8% землі, а 339080 господарств площею до 5 га – лише 13,7% землі [13, с. 109]. Про недосконалість землекористування свідчили наявність вузькосмужжя та черезсмужжя у переважній більшості господарств. У Волинському воеводстві частка роздроблених господарств становила 59,2%. Крім того, значний розлад в землекористування вносили сервітути – право на спільне користування селян та поміщиків пасовищами, лісами, сіножатями. На Волині у спільному користуванні 896 громад (89655 господарств) перебувало 162215 га ґрунтів та угідь [13, с. 128].

З входженням Волині до складу Польщі волинське село практично відразу стало об'єктом реформування, яке здійснювалося в руслі загальнопольської аграрної реформи, що розпочалася ще 1919 р. Проте до середини 1920-х рр. реформа просувалася повільними темпами. Основним каталізатором у процесі реформування аграрного сектора став новий закон про аграрну реформу, який вступав у дію з 28 грудня 1925 року і отримав назву «Про виконання аграрної реформи».

В ст. 1 закону говорилося, що аграрний устрій в Польщі буде опиратись на сильні, здорові і високопродуктивні господарства різного типу і величини, які базуватимуться на приватній власності [9, с. 2].

Основними положеннями цього закону передбачалось:

- обмеження максимальної норми землеволодіння. Для приміських та промислових районів найбільша норма землеволодіння становила 60 га, сільськогосподарських – 80 га, а в східних воеводствах, в т. ч. у Волинському, ця норма становила 300 га. До цих норм не враховувались дороги, площі під забудівлями, сади, певні категорії лісів та водойм [9, с. 3];

- земельні володіння понад норму, церковні, державні землі, нерентабельні господарства підлягали парцеляції;

- від парцеляції звільнялись високопродуктивні господарства, що мали певну спеціалізацію (насіництво, тваринництво, кормовиробництво і т.п.), лісові масиви, де велось промислове господарство.

Землевласники мали право на більше землеволодіння при вирощуванні технічних культур (під картоплю – 350 га, під цукровий буряк – 700 га);

Закон передбачав, що надлишок землі у приватних володіннях підлягає обов'язковому викупу. Щодо розміру земельної ділянки, то закон визначив такі норми: обсяг новостворених господарств чи розмір, до якого може бути збільшене господарство, не повинен перевищувати 20 га; обсяг господарства для виробництва городньо-овочевої продукції мав бути не більшим 5 га; розмір ремісничої ділянки – не більше 2 га; обсяг ділянки для робітників чи службовців у приміських зонах та промислових центрах – до 1 га [9, с. 12].

В процесі реалізації реформи у 1921-1938 рр. було розparcelьовано 332 884 га землі. років з усієї розparcelьованої землі на утворення самостійних господарств використано 62.5%, для господарств ремісничих, будівельних і т.п. – 0.8%, для поповнення малоземельних господарств – 35.4%, на інші цілі – 1.3% [1, ф. 46, оп. 4, спр. 380, арк. 4].

Проведення парцеляції започаткувало процес перерозподілу земельної власності між різними категоріями господарств. На Волині велике поміщицьке землеволодіння зменшилось більш ніж удвічі. З розparcelьованих поміщицьких земель за цей період утворено 20000 ділянок для окремих господарств і 56000 додаткових наділів для доповнення різних категорій селянських господарств [10, с. 32].

Іншим важливим напрямом реформи була реорганізація землекористування. Основним її компонентом була комасація – об'єднання роздроблених земельних ділянок в один наділ і створення на ньому самостійного селянського господарства. Передбачалося, що при комасації будуть проводитися й інші роботи по врегулюванню земельного устрою: ліквідація сервітутів, поділ обцинних земель, випростання границь адміністративних одиниць, виділення місць на цілі громадського використання, меліорація тощо.

До 1938 року включно на Волині було скомасовано 779832 га землі в 149198 господарствах [1, ф. 46, оп. 4, спр. 379, арк. 7]. На цей час сервітутні права на пасовиська і збирання паливного матеріалу було скасовано в 402 об'єктах [1, ф. 46, оп. 1, спр. 576, арк. 52]. Завдяки меліорації, понад 100000 га землі було залучено до господарського використання, що позитивно вплинуло на загальну продуктивність сільськогосподарського виробництва краю [1, ф. 46, оп. 4, спр. 638, арк. 60]. Ліквідація черезсумужжя та сервітутів, меліорація створювали умови для більш раціонального та ефективного ведення господарства, сприяли загальному піднесенню продуктивності сільськогосподарського виробництва.

Аналізуючи вплив реформи на соціально-економічну ситуацію у Волинському воєводстві, варто насамперед звернути увагу на основні зміни в структурі аграрного сектора. По-перше, з 1921 р. по 1938 р. Велике поміщицьке землеволодіння (господарства понад

50 га) зменшилась більш ніж утричі. По друге, майже на 25% збільшилась кількість господарств величиною від 5 до 50 га з 108069 у 1921 р. [13, с. 109] до 136390 у 1938 р. [1, ф. 46, оп. 6, спр. 250, арк. 8]. Вони становили майже третину всіх господарств Волинського воєводства. По-третє, збільшилась абсолютна кількість господарств, що становили категорію малоземельних (господарство до 3 га), майже в 3 рази. Отже головною позитивною тенденцією у ході реформи було те, що в процесі її реалізації розпочався процес формування економічно-стабільних середніх господарств, здатних до високопродуктивної праці, які в умовах фінансово-економічної, правової підтримки держави, в умовах інтенсивного розвитку сільськогосподарської кооперації стали б ядром аграрної системи. З іншого боку, збільшення кількості малоземельних господарств свідчить про те, що проблема земельного дефіциту залишалася невирішеною.

Важливим показником, який визначає ефективність аграрної реформи, є динаміка продуктивності сільськогосподарського виробництва. У цьому контексті варто проаналізувати статистичні дані про розвиток основних галузей сільського господарства протягом 1921-1939 рр.

Оснoву сільськогосподарського виробництва становило землеробство. Протягом 20-30-х рр. спостерігається тенденція до збільшення загальної площі орних ґрунтів. Так, у 1938 р. рілля займала 1499904 га [1, ф. 46, оп. 6, спр. 576, арк. 7], що на 361103 га більше ніж у 1921 р. Збільшення площі орних земель зумовлене тим, що землеробство набуває товарного характеру і розширюються посівні площі під промислові зернові, технічні культури та коренеплоди.

Серед продукції рослинництва у воєводстві основне місце посідали зернові культури: пшениця, жито, ячмінь, овес, картопля та цукровий буряк. Із середини 20-х рр. інтенсивно збільшуються посівні площі під цими культурами і відповідно їх валовий збір. Так у 1938 р. порівняно з 1925 р. посівні площі під пшеницю збільшились у 2,6 рази, під жито – в 1.1 рази, під ячмінь – в 1,9 рази, під овес – в 1,2 рази, під картоплю – в 2,4 рази. Лише площі цукрових буряків значно скоротились у період кризи, що розпочалась у 1929 р., але починаючи з 1932 року, у Волинському воєводстві посіви цукрових буряків починають збільшуватись. Валовий збір пшениці зріс у 1938 р. порівняно з 1925 р. в 2,3 рази, жита – в 1,6 рази, ячменю – в 1,8 рази, вівса – в 1,16 рази, картоплі – в 2,3 рази. [14, с. 40 - 41; 15, с. 107-110].

В цілому збір пшениці на Волині у 1938 р. становив 12,2% загального збору у всій Польщі, збір жита – 6,4%, ячменю – 11,1% [8, с. 44], хоч воєводство займало ледве 8,6% сільськогосподарських угідь і 8,1% орних ґрунтів усієї Польщі. Частка Волинського воєводства у валовому зборі чотирьох основних зернових культур і картоплі Польщі зроста порівняно з 1913 р. більше ніж удвічі [10, с. 31]. Значного поширення у Волинському воєводстві набувають і такі продовольчі культури,

як гречка, просо та ріпак. Їх збір на 1938 р. становив відповідно 24,6%, 24%, 22,5% загальнопольського [8, с. 45]. Що стосується технічних культур, то у воєводстві значного поширення набули льон, коноплі та хміль. На 1924-1925 господарський рік площа під льоном становила – 4800 га, під коноплями – 4900 га, під хмелем – 1500 га [13, с. 142]. Протягом 20 - 30-х рр. збільшуються площі, зайняті цими культурами, і відповідно зростає їх валовий збір. Так, площі хмелю до 1938 р. збільшилися на 400 га, площі конопель – майже вдвічі і становили 8300 га [11, с.80]. На цей час валовий збір хмелю становив 59,7% загального збору у Польщі, конопель – 24 % [8, с. 45].

Певні кількісні і якісні зміни сталися і у тваринництві. Починаючи з 1922 р., спостерігається стійка тенденція до збільшення поголів'я коней, великої рогатої худоби, свиней, овець та кіз. У 1938 р. у Волинському воєводстві кількість коней становила 416000, ВРХ – 915000, свиней – 709000, овець – 277000, кіз – 5000 [11, с. 91]. Річний приріст відповідно складав: коней – 4,8%, ВРХ – 5,5%, свиней – 6,8%, овець – 16,7%, кіз – 10,9%.

В цілому, у відношенні до 1921 р. на 1938 р. у Волинському воєводстві приріст коней склав 25%, ВРХ – 48%, свиней – 50%, овець – 92% [8, с. 46].

Аналізуючи політику польських властей у галузі сільського господарства, слід зауважити, що вона привела до певних зрушень як в аграрному секторі, так і в промисловості та торгівлі. Підвищення загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва, розвиток кооперації привели до збільшення кількості промислових підприємств, що орієнтувались на переробку сільськогосподарської продукції.

Якщо у 1925 р. з 805 промислових підприємств, що функціонували у Волинському воєводстві, 566 були підприємствами харчової промисловості [13, с. 171-177], то на 1938 р. нараховувалось 1738 підприємств цієї галузі. Це були переважно невеликі підприємства з кількістю працюючих до 20 чоловік. Лише на 58 підприємствах працювало більше ніж по 20 працюючих. Переважну більшість становили млини – 827, молочарні – 437 та олійні – 314 [1, ф. 46, оп. 6, спр. 579, арк. 8].

З ростом продуктивності сільськогосподарського виробництва активнішого розвитку набирає торгівля. Провідне місце в організації торгівлі сільськогосподарською продукцією у Волинському воєводстві належало кооперації. По повітах воєводства було збудовано ряд зернових складів – магазинів, через які проводилась торгівля. Обороти волинської кооперації продукцією рослинництва становив 4,3 млн. злотих у 1936 р. і 9,4 млн. злотих у 1937 р. [12, с. 40].

Отже, на основі статистичних даних, які характеризують соціально-економічний розвиток краю у міжвоєнний період, можна зробити висновок, що аграрна реформа в цілому сприяла підвищенню продуктивності сільськогосподарського виробництва, поживленню промислового розвитку, активізації

кооперативного руху, внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Але разом з тим, ряд важливих для волинських селян проблем залишалися не вирішеними, оскільки реформа розтягнулася на довго в часі і не була достатньо забезпечена фінансовими та матеріальними ресурсами.

Таким чином, як столипінська аграрна реформа, так і реформа польського уряду у 20 - 30-х рр. ХХ ст., попри незавершеність і невирішеність ряду проблем, все-таки спричинили ряд позитивних зрушень в аграрному секторі Волині. Головними з них були підвищення культури господарювання, піднесення загальної продуктивності та ефективності сільськогосподарського виробництва, що, в свою чергу, позитивно вплинуло на розвиток господарсько-економічної та соціальної інфраструктури краю. Спільним для цих реформ було те, що вони базувалися на приватній власності на землю і засоби виробництва, створили умови для формування земельного ринку – необхідної підвалини для розвитку сільського господарства на ринковій основі, внесли раціональні зміни в систему землекористування. З точки зору соціально-психологічної приватна власність на землю утверджувала в селянина почуття господаря, спонукала до раціонального і підприємливого ведення господарства. Через земельний ринок відбувався перерозподіл земельних ресурсів. З різних міркувань одні продавали, а інші купували землю. Поступово вона зосереджувалася в руках тих, хто хотів і вмів на ній ефективно господарювати і в такий спосіб йшов процес формування хліборобської верстви, яка могла стати основою аграрної системи.

Щодо сучасного стану аграрного сектора Волині, то цілком очевидним є те, що аграрна реформа, яка триває біля двадцяти років, не виконала головних завдань – забезпечення умов для розширення сільськогосподарського виробництва, перетворення власників землі в ефективних господарів і покращення їх добробуту, створення повноцінної інфраструктури, яка б забезпечила ефективний та стабільний розвиток сільськогосподарської галузі. Однією з причин цього є відсутність повноцінного земельного ринку. На даний момент це питання є найбільш суперечливим і заполітизованим. Однак, як свідчить власний історичний досвід та світова економічна практика, для повного утвердження ринкових відносин в аграрному секторі потрібно у повній мірі товаризувати землю сільськогосподарського призначення, тобто вона має стати предметом купівлі-продажу. У першу чергу для цього потрібно прийняти закони, які встановлять справедливі ціни на землю, виключать можливість спекуляцій на земельному ринку та забезпечать раціональне та ефективне використання земельних ресурсів.

Джерела та література:

1. Державний архів Волинської області; 2. Волинський земський календар для гг. корреспондентів текущої сільсько-хозяйственной статистики. На 1914 год. – Житомир, 1914. – 174 с.; 3. Обзор Волинской

губернии за 1906 г. – Житомир, 1907; **4.** Обзор Волынской губернии за 1908 г. – Житомир, 1909; **5.** Обзор Волынской губернии за 1911 г. – Житомир, 1912; **6.** Обзор Волынской губернии за 1913 г. – Житомир, 1914; **7.** Памятная книга Волынской губернии на 1914 год. – Житомир, 1913. – 549 с.; **8.** Dziadosz I. Wołyn w gospodarce rolnej w Polsce / I. Dziadosz // Przewodnik po targach Wołyńskich 10-12. IX. 1938: Informator gospodarczy. – Łuck, 1938. – S. 43-47; **9.** Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1926. – 1714 s.; **10.** Karlikowski W. O rozwój gospodarczy rolnictwa wołyńskiego / W. Karlikowski // Wieś wołyńska. – Łuck, 1938. – S. 28–37; **11.** Mały rocznik statystyczny. – Warszawa, 1939. – 424 s.; **12.** Przewodnik po IX targach Wołyńskich 10-12. IX. 1938. Informator gospodarzy. – Łuck, 1938. – 120 s.; **13.** Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1927. – 532 s.; **14.** Statystyka

rolnicza. – Warszawa, 1933. – 143 s.; **15.** Wołoszynowski J. Wojewodstwo Wołyńskie w swietle liczb i faktow / J. Wołoszynowski. – Łuck, 1938. – 248 s.

Yaroslav Shabala

**Volynian Village at the beginning of the 20-th Century:
Historical Experience of Agrarian Reforms**

The article offers insights into the nature of the agrarian reforms within the determined chronological frame. The author focuses on the Stolypin agrarian reform and the reform of the Polish government in 1912–1939. Describing the nature and the content of the reforms, the author analyzes their social and economic consequences, their effectiveness, and also considers possible ways of the implementation of that historical experience in modern conditions.

Key words: Stolypin reform, farmstead, parcelation, commassation, capitalist relationships, cooperation, market.